

Grižusių politinių kalinių ir tremtinių adaptacija sovietinėje Lietuvoje: patirtys, strategijos, ištekliai

Nagrinėjant grįžusių politinių kalinių ir tremtinių įvairių formų prisiminimus (publikuotus atsiminimus, rašytines ir papasakotas gyvenimo istorijas, autobiografinės apklausos duomenis), straipsnyje aptariami jų adaptacijos

sovietinėje Lietuvoje aspektai. Nagrinėjamos būdingos adaptacijos patirtys, profesinės ir socialinio mobilumo trajektorijos, naudotos strategijos bei ištekliai, kai kurie socialiniai adaptacijos veiksniai.

ĮVADAS

Daugelis tyrėjų pastebi, kad represuotųjų sugrįžimo ir likimo tema yra viena esminių atskleidžiant destalinizavimo procesą Sovietų Sąjungoje¹. Politiniai kaliniai ir tremtiniai pradėti paleisti iš tremties ir įkalinimo vietų nuo 1953 m. ir iki 1970 m. į Lietuvą grįžo apie 80 tūkst. represuotųjų, iš jų 20 tūkst. iš lagerių, o 60 tūkst. – iš tremties². Bet, kaip pastebi istorikė Nancy Adler, „staigus paleidimas nevirto staigia reintegracija į visuomenę“³. Neatsitiktinai Estijos istorikė

Aigi Rahi-Tamm represuotuosius apibūdino kaip „dvigubai marginalizuotus“ – vieną kartą įkalinant ar tremiant, antrą kartą – sugrįžus⁴.

Politinių kalinių ir tremtinių paleidimo, grįžimo ir reabilitavimo Sovietų Sąjungoje procesai tiriami įvairių sričių mokslininkų. Istoriniuose tyrimuose daugiausia nagrinėti politiniai ir teisiniai šių procesų aspektai⁵. Represuotųjų likimo, reintegracijos į visuomenę klausimai dažniausiai tirti remiantis Rusijos, Ukrainos, Estijos patirtimis, nagrinėjant jų grįžimą reguliavusius mecha-

---

¹ N. Adler, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, NY: Transaction Publishers, 2001; M. Dobson, *Khrushchev's Cold Summer: Gulag Returnees, Crime and the Fate of Reform after Stalin*, Ithaca, NY, Cornell UP, 2009.

² K. Burinskaitė, „KGB prieš buvusius politinius kalinius ir tremtinius“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1(14), 2008. p. 121.

³ N. Adler, op. cit., p. 8.

---

⁴ A. Rahi-Tamm, „Doubly Marginalized People: the Hidden Stories of Estonian Society (1940–1960)“, *War, Revolution and Governance*, Stanford University, 2018, p. 238.

⁵ A. Weiner, „The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 78(2), 2006.

nizmus, praktikas, adaptacijos sunkumus⁶. Lietuvoje jų grįžimo procesai taip pat daugiausia tirti politiniu ir teisiniu aspektu⁷. Taip pat analizuota KGB veikla persekiojant grįžusius politinius kalinius ir tremtinius⁸, represijas patyrusių moterų atminties ir politinio aktyvumo specifika kuriant kolektyvinę atmintį⁹, specifiniai Lietuvos lenkų sugrįžimo ir adaptacijos aspektai¹⁰, kai kurios tremtinių prisiminimuose atsispindinčios gyvenimo sugrįžus patirtys ir jų sąsajos su tėvynės sampratos reikšmėmis¹¹. Remdamasi Lietuvoje ir Irkutsko srityje atliktų interviu analize, kai kuriuos adaptacijos tremtyje ir sugrįžus į Lietuvą aspektus nagrinėjo Emilia Koustova¹².

Išsamiausias represijų patirčių ir jų padarinių tyrimus Lietuvoje yra atlikusi psichologės Danutės Gailienės vadovaujama tyrėjų grupė. Tirdami represijų pasekmes ir

jų patirtis traumų psichologijos požiūriu, tyrėjai atsiskleidė ilgalaikio traumavimo, apimančio ir represuotųjų gyvenimą sugrįžus, padarinius net kelioms kartoms¹³. Tyrimas atskleidžia ne tik represijų trauminės pasekmės, bet ir jų patirčių suformuotus moralinius, psichologinius ir kitus prisitaikymo sugrįžus išteklius.

Nepaisant atliktų tyrimų, kai kurie tyrėjai grįžusiųjų integracijos temą priskiria prie nepakankamai ištirtų¹⁴. Tai siejama su makroistorinių tyrimų, kuriuose daugiausia nagrinėjami politiniai, teisiniai ir ekonominiai šių procesų aspektai, ribomis, kartu atkreipiant dėmesį į mikroistorinių tyrimų, atskleidžiančių įvykius ir procesus individualių patirčių ir perspektyvų kontekstuose, svarbą tyrinėjant šią temą¹⁵. Taip pat pastebima, kad šios grupės patirtys mažai atspindėtos dokumentuose, todėl neįmanoma išsiversti be prisiminimų tyrimo¹⁶. Be to, ne visus aspektus turimi šaltiniai leidžia patikimai ištirti. Istoriko Tomo Balkelio nuomone, „psichologinės tremties pasekmės ir jų apraiškos

⁶ N. Adler, op. cit.; S. Cohen, *The Victims Return: Survivors of the Gulag after Stalin*, NY, Publishing Works, 2010; A. Weiner, op. cit., 2006; A. Rahi-Tamm, op. cit., 2015.

⁷ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996; A. Anušauskas, *Teroras: 1940–1958*, Vilnius: Versus Aureus, 2012; E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941 ir 1945–1953 metais*, Vilnius: LII, 1996; *Lietuva 1940–1970: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: LGGRTC, 2007;

⁸ K. Burinskaitė, op. cit.

⁹ D. Budrytė, „Experiences of Collective Trauma and Political Activism. A Study of Women, Agents of memory in Post-Soviet Lithuania“, *Journal of Baltic Studies*, 41(3), 2010, p. 331–350.

¹⁰ V. Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1(35), op. cit., p. 27.

¹¹ N. Putinaitė, „Tėvynė tremtinių prisiminimuose: sutaikanti šventa gyvųjų ir mirusiųjų žemė“, *Naujas židynys-Aidai*, 2021, Nr. 4, p. 14–23.

¹² E. Koustova, „(Un) returned from the Gulag. Life trajectories and Integration of Postwar Special Settlers“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 16,3 (Summer 2015).

¹³ D. Gailienė, E. Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, Vilnius: LGGRTC, 2004; D. Gailienė, *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius: Tyto alba, 2008; D. Gailienė (sud.), *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, Vilnius: Eugrimas, 2015.

¹⁴ E. Koustova, op. cit., p. 593; A. Purs, „Official and Individual Perceptions“, *Maps of Memory. Trauma, identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, Vilnius, 2012, p. 98; T. Balkelis, „Ethnicity and Identity in the Memoirs of Lithuanian Children Deported to the Gulag“, *Maps of Memory. Trauma, identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, Vilnius, 2012, p. 70; A. Rahi-Tamm, op. cit., p. 240.

¹⁵ E. Koustova, ten pat, p. 592–593; A. Purs, ten pat, p. 98.

¹⁶ A. Rahi-Tamm, „Bordering Between Tears...“, p. 158.

(negebėjimas integruotis į „normalų“ gyvenimą, kaltės jausmas, pastangos pamiršti tai, kas įvyko, nepasitikėjimas visomis valstybės institucijomis, politinis radikalizmas) buvo labai rimtos ir turbūt negali būti tinkamai išmatuotos¹⁷.

Asmeniniai prisiminimai kontekstualizuoja istorinius procesus asmeninių patirčių kontekste. Kaip pastebi latvių istorikas Aldis Purs, individų liudijimai pateikia platesnį ir labiau niuansuotą reiškinių supratimą¹⁸. Pasak jo, „daugelis jų atkartoja archyvine medžiaga pagrįstų istorinių tyrimų apie represijų organizavimą ir vykdymą rezultatus, bet kartu papildė juos turiniu ir detalėmis, o kartais šių tyrimų nupieštą bendrą „miško“ eskizą kiekvieno „medžio“ unikalumas gali ir kvestionuoti“¹⁹. Represuotųjų patirtis sovietmečio kontekstuose tikslinga tirti ir todėl, kad, kaip pastebi Nerija Putinaitė, jų patirčių išskirtinumas nepelnytai pamirštas²⁰, nors jos turėjo ir tebeturi pasekmių net kelioms kartoms.

Šiame straipsnyje, remiantis represuotųjų įvairių formų prisiminimais (publikuotais atsiminimais, rašytinėmis ir papasakotomis gyvenimo istorijomis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) atliktos autobiografinės apklausos duomenimis), siekiama aptarti juose atsispindinčius grįžusių tremtinių ir politinių kalinių (re)integracijos sovietinėje Lietuvoje aspektus: identifikuoti būdingas adaptacijos patirtis, trajektorijas, naudotas strategijas ir išteklius, prisiminimuose matomus socialinius veiksmus.

ŠALTINIAI

Straipsnyje analizuojamos kelios šaltinių grupės: publikuoti išgyvenusių tremtį ir lagerius buvusių tremtinių ir politinių kalinių atsiminimai, gyvenimo istorijų konkursui²¹ atsiųstos rašytinės bei biografiniuose interviu užrašytos istorijos²² ir atsakymai į LGGRTC 1998–2001 m. atliktos buvusių tremtinių ir politinių kalinių apklausos „Nusikaltimai žmoniškumui“ klausimus. Pirmųjų trijų grupių šaltiniai nagrinėjami kokybiniu požiūriu, o atsakymuose į apklausos klausimus greta kokybinių aspektų nagrinėtos ir kai kurios kiekybinės tendencijos. Visi šie šaltiniai gali būti traktuojami kaip skirtingų formų autobiografiniai pasakojimai.

Analizuojami autobiografiniai pasakojimai iš dalies traktuojami kaip sakytinės istorijos šaltinis, aprašomas patirtis ir situacijas traktuojant kaip realiai vykusias, bet kartu atsižvelgiant į tai, kad šie pasakojimai yra tam tikra individualios atminties forma (ir praktika), kuri sukurta ir komunikuojama konkrečioje istorinėje, socialinėje, komunikacinėje situacijoje²³. Neneigdami

²¹ Gyvenimo istorijos, atsiųstos „Vermės“ leidyklos ir VU Sociologijos katedros organizuotam biografijų konkursui „Mano ir mano artimųjų likimai istorijos vingiuose“, 2010–2011 m.

²² Gyvenimo istorijos, užrašytos biografiniuose interviu 2011–2012 m. vykdant LMT finansuotą projektą „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose“ (VAT-18-2010, VU Sociologijos katedra).

²³ Plačiau apie tremtinių prisiminimų kaip istorijos liudijimų interpretavimo problemas žr. V. Davoliūtė, „We Are All Deportees. The Trauma of Displacement and the Consolidation of National Identity“, *Maps of Memory. Trauma, identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, Vilnius, 2012, p. 111–114; A. Purs, „Official...“, p. 29–45; M. Kaznelson, N. Baron, „Memories of Displacement: Loss and Reclamation of Home/land in the Narratives of Soviet Child Deportees of the 1930s“, *Displaced children in Russia and Eastern Europe, 1915–1953: ideologies, identities, experiences*, Leiden: Brill, 2016, p. 100–103.

¹⁷ T. Balkelis, op. cit., p. 70.

¹⁸ A. Purs, op. cit., p. 96.

¹⁹ A. Purs, op. cit. p. 91.

²⁰ N. Putinaitė, op. cit., p. 23.

istorinių, socialinių, kultūrinių veiksnių įtakos, autobiografijų tyrėjai teigia, kad jas vis dėlto galima traktuoti ir realistiškai: „autobiografinis pasakojimas yra realių įvykių funkcija, ir pasakotojas stengiasi atskleisti tuos įvykius“²⁴. Kaip pažymi suomių sociologas Jeja Pekka Roos, „autobiografija kaip tekstas nieko nereiškia, jei atmetame išorinę realybę, „kažką“, ką jos autorius stengiasi suprasti ir daugiau ar mažiau adekvačiai perteikti kitiems“, ir tyrimuose jis siūlo „autobiografijas (bet ne biografijas) traktuoti kaip orientuotus į realybę ir tiesą pasakojimus, kuriuose tiesa matoma iš unikalios, konkrečios autoriaus, kuris kartu yra ir pasakotojas ir suvokia save kaip tokį, perspektyvos“²⁵. Būtent šis autobiografijų referentiškumas (*referentiality*) kartu su autentiškumu (autorius noru papasakoti apie savo gyvenimą „koks jis buvo“, be kitų, pavyzdžiui, literatūrinių ambicijų) leidžia jas traktuoti ir kaip sakininės istorijos šaltinį, bent iš dalies atskleidžiantį individualias istorinių įvykių patirtis ir autoriaus to meto bei dabartinį santykį su jomis.

Tirtose šaltinių grupėse apie gyvenimą grįžus į Lietuvos SSR daugiau pasakojama rašytinėse ir sakininėse gyvenimo istorijose, o publikuotų atsiminimų autoriai apie šį laikotarpį rašo mažiau. Tai sietina su tokių prisiminimų vaidmeniu nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu, kai ši ilgai nutylėta atmintis tapo svarbia nacionalinio „kovų ir kančių“ pasakojimo dalimi²⁶. Didžioji jų dalis parašyta būtent tada, todėl prisiminimuose daug dėmesio skiriama tremčių ir įkalinimo patirtims, netekčių, kančių ir

režimo žiaurumo liudijimams, o patirtys sugrįžus į sovietinę Lietuvą dažnai (bet ne visuose) aptariamose trumpiau arba visai nutylimos. Vėliau, maždaug nuo 2000-ųjų, publikuotuose atsiminimuose vietoje režimo nusikaltimų liudijimų ima vyrėti įveikiančio sunkumus pasakotojo savivaizdį atskleidžiantys aspektai. Gyvenimo istorijos papasakotos ar parašytos laisviau, joms nedarė įtakos memuarų žanro reikalavimai ar auditorijos lūkesčiai. Kvietimas dalyvauti rašytinių biografijų konkurse formuluotas vertybiškai neutraliai, prašant papasakoti apie gyvenimą istorinių lūžių kontekstuose ir nenurodant vertinimo kriterijų.

Atrenkant tyrimui atsiminimų knygas, pasirinktos tos, kuriose daugiau rašoma apie gyvenimą Lietuvoje, taip pat įvairiais laikotarpiais išleistos knygos. Analizuoti tiek prisiminimų rinkiniai, tiek pavienės knygos²⁷. Iš rašytinių ir sakininių gyvenimo istorijų rinkinių atrinktos ir analizuotos visos, kurių autoriai buvo ištremti ar įkalinėti lageriuose, iš viso 18 istorijų²⁸.

²⁷ Didžiausia dalis pasakojimų publikuota trijuose Šiaulių universiteto leidyklos ir LGGRTC išleistuose rinkiniuose: *Sibiro Alma Mater*, 2005; *Sibiro Alma mater. Dimicandum!*, 2007, *Sibiro Alma Mater. Post scriptum*, 2009. Juose apie savo arba šeimų narių mokymosi ir profesines trajektorijas pasakoja 264 autoriai. Kiti rinkiniai: *Atmintis: tremtinių atsiminimų rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2003; *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius, 1989; *Gyvi grįžę gimtinėn. Politiniai kaliniai ir tremtiniai Rokuose*, Kaunas: Judex, 2010; *Leiskit į Tėvynę. Tremtinių prisiminimai*, Kaunas, 1989; *Tremties kelias*, Vilnius: Mintis, 1992; Taip pat analizuota 11 pavienių autorių knygų.

²⁸ Gyvenimo istorijos, užrašytos biografiniuose interviu 2011–2012 m. vykdant LMT finansuotą projektą „Sovietmečio atmintis Lietuvos gyvenimo istorijose“ (VAT-18-2010, VU Sociologijos katedra). „Versmės“ leidyklos ir VU Sociologijos katedros organizuotam biografijų konkursui „Mano ir mano artimųjų likimai istorijos vingiuose“, 2010–2011 m. atsiųstos gyvenimo istorijos.

²⁴ D. Bertaux, „Introduction“, *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London: Sage, 1981, p. 24.

²⁵ J. P. Roos, „The True Life Revisited. Autobiography and Referentiality after the Posts“, *Auto/Biography*, Vol. 3 (1–2), 1994, p. 13.

²⁶ V. Davoliūtė, op. cit., p. 122–126.

LGGRTC apklausa „Nusikaltimai žmoniškumui“ atlikta 1998–2001 m., joje daugiausia klausta apie represijų ir persekiojimų patirtis. Apie gyvenimą sugrįžus formuluotas atviras klausimas: kokios buvo patirtos kliūtys registruojantis, įsidarbinant, mokantis ir kt. Apklausos procedūra nebuvo standartizuota, dalį anketų raštu pildė patys represuoti, kai kurių pasakojimus užrašė jų šeimų nariai ar apklausą atlikę vietos pagalbinkai. Tačiau klausimas apie patirtis sugrįžus buvo įtrauktas į anketą jau atlikus dalį apklausos, todėl ši informacija surinkta tik dalyje šalies regionų ir miestų (Vilniuje, Trakų, Švenčionių, Ignalinos, Marijampolės, Kauno rajonuose). Juose apklausti visi ten tuo metu gyvenę represuoti arba jų šeimų nariai. Reprezentatyvumo požiūriu teigiamos aplinkybės yra šių regionų demografinė ir socialinė įvairovė (didieji miestai, rajonų centrai ir miesteliai, kaimo vietovės, skirtinga etninė gyventojų sudėtis) ir didelis apklaustųjų skaičius – 730. Todėl apklausą su išlygomis galima laikyti reprezentuojančia tuo metu juose gyvenusius represuotuosius. Buvo skaičiuojamos bei aptariamoms ir kai kurios kiekybinio atsakymų pasiskirstymo tendencijos, traktuojant apklausos atranką kaip statistinę netikimybinę²⁹.

Pažymėtina, kad tiek represuotųjų gyvenimo tremtyje ar lageriuose, tiek adaptacijos sugrįžus trajektorijos labai individualios. Tai siejama su ribotomis jų pasirinkimo galimybėmis, kai net vieno parametro buvimas ar nebuvimas galėjo turėti lemiamą

reikšmę tolesniam gyvenimui³⁰, o tai savo ruožtu riboja ir autobiografinių pasakojimų apibendrinimo galimybes.

ADAPTACIJOS PATIRTYS: DISKRIMINAVIMAS REGISTRUOJANTIS IR ĮSIDARBINANT

Grįžusių tremtinių ir politinių kalinių padėtis Lietuvoje neretai buvo blogesnė negu kitose sovietinėse respublikose. 1957 m. J. Paleckis pasirašė įsaką, draudžiantį nu-teistiems už pasipriešinimą sovietų valdžiai partizanams, politinių partijų vadovams ir panašioms represuotųjų grupėms grįžti į Lietuvą³¹. Iki 1958 m. jiems grįžti į tėvynę galėjo leisti tik Lietuvos TSR Ministrų Taryba³². 1959 m. LKP CK ir LTSR MT priimtame nutarime vietos valdžiai buvo rekomenduota neregistruoti į gimtąsias vietas grįžusių tremtinių, kuriems negrąžinti namai (tokių buvo 86 proc.)³³. Be to, Lietuvoje, greta pasų režimo kuriamų kliūčių prieregistruojant, buvo sukurtas papildomas administracinis instrumentas, dubliuojantis milicijos darbą šioje srityje, – komisijos prie vietinės administracijos, kurios svarstydavo prieregistravimo prašymus³⁴.

Sėkminga socialinė integracija apibūdinama kaip socialinių grupių ir individų visavertis socialinis dalyvavimas, kurio būtina sąlyga – struktūrinių socialinio gyvenimo ir individų ar grupių galimybių atitikimas³⁵.

³⁰ E. Koustova, op. cit., p. 619; Purs, op. cit., p. 40–42.

³¹ *Lietuva 1940–1970*, p. 422.

³² A. Anušauskas, op. cit., p. 273.

³³ *Lietuva 1940–1970*, p. 424.

³⁴ V. Davoliūtė, op. cit., p. 127.

³⁵ A. Adomaitytė, „Politinii tremtinių grįžimas ir integracija: raida, problemos, perspektyvos“, *Oikos, Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2009, Nr. 1(7), p. 10.

²⁹ Netikimybinėse atrankose negali būti skaičiuojama paklaida ir matematiškai nustatytas reprezentatyvumas, jų rezultatų negalima taikyti visai populiacijai, bet galima nustatyti bendras kiekybines tendencijas, taikytinas tai grupei. Jei apklausta daug žmonių, bendros tendencijos gali sutapti su nustatytomis tikimybinėse apklausose. I. Gaižauskaitė, S. Mikėnė, *Socialinių tyrimų metodai: apklausa*, Vilnius: MRU, 2014, p. 36–39.

Akivaizdu, kad grįžusių tremtinių ir politinių kalinių visaverčio dalyvavimo struktūrinės galimybės buvo labiau apribotos negu kitų žmonių, o visiškai jų integracija buvo veikiau išimtis. Todėl represuotųjų atveju būtų tiksliau kalbėti apie sėkmingą ar mažiau sėkmingą jų socialinę adaptaciją (individo prisitaikymą prie naujos ar pakitusios socialinės aplinkos). Integracijai struktūrinės galimybės atsirado tik po 1988-ųjų visiškos reabilitacijos, pripažinus represijų neteistumą ir atkūrus lygias su kitomis grupėmis pilietines teises³⁶. Dėl šios žmonių grupės diskriminavimo jų adaptacija sovietinėje visuomenėje visų pirma reiškė diskriminujančių ribojimų bei stigmatizavimo ir jo pasekmių įveikimą. Todėl atsiminimuose, išskyrus pavienius (dažniausiai to meto vaikų) atvejus, gyvenimas sugrįžus prisimenamas visų pirma kaip diskriminacijos patirtys. Tokios marginalizuotųjų savijautos visuotinumą liudija ir daugelyje prisiminimų pasikartojantis gyvenimo sovietmečio Lietuvoje apibūdinimas kaip „antrosios tremties“ arba lagerio:

„Tokia dabar tu, mano Lietuva. Lageris – vientisas, didelis lageris. [...] Dabar aš tik nereikalinga, o prieš akis – ilgi gujimo ir terorizavimo metai.“³⁷

Kaip parodė minėtas Danutės Gailienės ir Evaldo Kazlauskio atliktas tyrimas, vienokius ar kitokius adaptacijos grįžus į Lietuvą sunkumus patyrė absoliuti dauguma represuotųjų: reprezentatyvioje apklausoje tik 7 proc. nurodė nepatyrę jokių prisitaikymo sugrįžus į sovietinę Lietuvą sunkumų, net 84,4 proc. represijos sutrukdė siekti profesinių ar mokslo tikslų³⁸. Čia tirtuose prisiminimuose daugiausia sunkumų represuotieji nurodo patyrę per pirmuosius kelis metus po sugrįžimo, ir tai pirmiausia buvo susiję su gyvenamosios

vietos paieškos, priregistravimo, įsidarbinimo ar mokymosi kliūtimis.

Daugumai jų neleista grįžti į buvusią gyvenamąją vietą, daliai – ir į Lietuvą, buvusiems politiniams kaliniams uždrausta apsigyventi režiminėse teritorijose³⁹, negražintas nusavintas turtas. Tik 9 proc. represuotųjų turėjo formalią teisę susigrąžinti prarasto turto dalį⁴⁰. Ribojimai dėl gyvenamosios vietos turėjo prisidėti prie socialinių ryšių suirimo ir grįžusiųjų izoliavimo. Priregistravimo, būsto ir darbo paieškos užtrukdavo vidutiniškai nuo pusės iki dvejų trejų metų ir ilgiau. Nemaža dalis buvusių tremtinių ir kalinių, neturėjusių teisės grįžti į Lietuvą ar nepavykus joje įsikurti, apsigyvendavo Kaliningrade, Latvijoje, Baltarusijoje, grįždavo atgal į tremties vietas ar važiuodavo į kitas SSRS vietas, bet nemažai jų ir toliau ieškojo galimybės apsigyventi Lietuvoje. Iš visų LGGRTC apklausoje nurodžiusių, kad neturėjo teisės grįžti į Lietuvą, net 40 proc. buvo laikinai apsigyvenę kaimyninėse respublikose, dar 36 proc. – grįžę atgal ar išvykę į kitas SSRS vietas. Bet dalis žmonių, kuriems nepavyko apsigyventi Lietuvoje, grįžo į tėvynę tik po sovietmečio arba visai negrįžo.

Toje pačioje apklausoje 57 proc. represuotųjų nurodė turėję sunkumų bandant prisiregistruoti, 59 proc. buvo nelengva įsidarbinti. Šie duomenys beveik sutampa su D. Gailienės ir E. Kazlauskio atliktos reprezentatyvios apklausos, kurioje 61 proc. represuotųjų nurodė, kad grįžę buvo blogai priimti ir jiems buvo sunku prisitaikyti,

³⁹ Režiminėms teritorijoms, kuriose drausta gyventi grįžusiems nuteistiesiems kaip „nedirbantiems visuomenei naudingo darbo ir parazituojančiams“ asmenims nuo 1956 m. buvo priskirtas Vilnius, Kaunas ir pasienio ruožas. L. Okuličiūtė, „Lietuvos SSR KGB vadovybė 1954–1991 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2(22), p. 74.

⁴⁰ *Lietuva 1940–1990 metais*, p. 424.

³⁶ N. Putinaitė, op. cit., p. 16.

³⁷ A. Kanoverskytė-Sučylienė, op. cit., p.160

³⁸ D. Gailienė, E. Kazlauskas, op. cit., p. 100–102.

duomenimis⁴¹. Tai leidžia manyti, kad sugrįžus dauguma patirtų sunkumų buvo susiję būtent su šiomis diskriminacijos formomis.

Atsiminimuose aprašytos registracijos, būsto ir darbo paieškos atskleidžia įvairias diskriminavimo patirtis ir jo įveikos praktikas. Pasakodami apie tai, dauguma represuotųjų iki šiol prisimena ir įvardija juos ypač įskaudinusius tada patirtus užgauliojimus, klijuotas banditų, buožių, fašistų, priešų ir pan. etiketes:

„Priregistravimas priklausė nuo vietos vykdomosios valdžios. Įsidarbinti taip pat buvo labai sunku, nes klausdavo, iš kur atvykę. Pasakius, kad iš Sibiro, atsakymas būdavo kad ir toks: „Mums fašistų nereikia.“ Reikėjo rasti tokį vadovą, kuris nebuvo nusistatęs prieš tremtinius. Na, bet per laiką viskas išsiprendė ir džiaugiamės galėdami gyventi mieloje Lietuvoje.“⁴²

„Grįžau 1958 metais be teisės gyventi Lietuvoje. Metus gyvenau nelegaliai. Po metų už kyšį buvau priregistruotas ir gavau darbą melioracijos valdyboje, kur kasiau griovius kastuvu. Apie mokymąsi ir kalbų negalėjo būti.“⁴³

„Kiekvieną pirmadienį visi tremtiniai rinkomės į miesto vykdomąjį komitetą, kur komisija sprendavo, kurį priregistruoti. [...] Man pasiūlė grįžti atgal arba važiuoti į Kaliningrado sritį. Tik po metų leido prisiregistruoti. Per tą laiką dirbau kolūkiuose pagal sutartis.“⁴⁴

Prisiminimai atskleidžia, kad sprendimai dažnai priklausydavo nuo lokalių institucijų pareigūnų. Kartais vietos milicija ar vykdomasis komitetas neregistruodavo ar negrąžindavo turto net gavus leidimą iš Vilniaus. Pavyzdžiui, jau dirbančio inžinieriaus

Henriko Brazaičio Kauno milicija neregistruavo net įsikišus statybos ministruui ir miesto vykdomojo komiteto pirmininkui⁴⁵, turėjusiam teisę atgauti nuosavybę tremtiniui jos negrąžino kolūkio pirmininkas⁴⁶ ir pan. Tokios vietinės valdžios galios darė grįžimo ir adaptacijos procesą dar sudėtingesnį.

KGB, milicijos ir kitų institucijų kontrolė pasiekdavo ir bandant nuomotis būstą:

„1958 m. grįžome į Lietuvą. Tai buvo kančios metai, baisiau nei Sibire. Tyčiojosi, kas tik norėjo [...]. Žmonės bijojo tremtinius priimti gyventi. Savivaldybės neregistruavo, kai sužinodavo, kad tremtiniai, ateidavo tikrinti milicija ar finansų darbuotojai, jei nespėdavai pasislėpti, šeiminkus baudavo piniginėmis baudomis, o nuomininkui liepdavo išsikraustyti. Buvome nusikaltėliai. Išverti padėjo didelis noras gyventi Tėvynėje.“⁴⁷

Tų žmonių, kuriems buvo suteikta teisė atgauti prarasto turto dalį arba kurie bandė grįžti į savo kraštą be leidimo, patirtys taip pat įvairios. Įsikurti gimtosiose vietose dažniau pavykdavo tiems represuotiesiems, kurie grįždavo į kaimo vietas. Sprendimas dėl turto grąžinimo dažniausiai priklausydavo nuo vietos vadovų:

„Į Lietuvą grįžome 1958 metais. Grįžus registruotis neleido, liepė važiuot atgal į Sibirą. Siekti išsilavinimo negalėjau, nes sirgo mama. Dirbau kolūkyje, bet ir čia buvo sunku. Nekenė vietiniai komunistai, vadino buožėm, banditais, neleido į namus. Juos atgauti padėjo, kaip bebūtų keista, kolūkio pirmininkas.“

Bet ir grįžusiųjų į gimtąsias vietas patirtys dažnai būdavo nelengvos:

„Grįžus į savo namus, 1959 metais *kolchozo* pirmininkas po dviejų savaičių išvarė pasakęs, kad „už poterių į Sibirą nevežė.“⁴⁸

⁴¹ D. Gailienė, E. Kazlauskas, op. cit, p. 100.

⁴² Anketa Tr574.

⁴³ Anketa Tr720.

⁴⁴ Anketa Ma813.

⁴⁵ *Tremties keliais*, Vilnius, 1992, p. 323.

⁴⁶ Anketa Tr382.

⁴⁷ Anketa Ka556.

⁴⁸ Anketa Tr251.

Nors dažniau aprašomas aplinkinių abejingumas ar priešiškus, esama ir sėkmingo sugrįžimo ne tik į namus, bet ir į bendruomenę atvejų. Cituojamas interviu fragmentas rodo, kad gyventojų priešiškus represuotiesiems nebuvo visuotinis:

„Ir kada mes parvažiuom, užleido mum tą mūsų namą, [...] ir tėvukas pradėjo dirbt tarybinam ūky. [...] Aš sakyčiau, kad gan gerai mus sutiko, mūsų niekas ten pirštais nebadė ir kaimynai atėjo, vienas tą atnešė, kitas tą. Kada mes atvažiuom [...] tai visi atėjo kaimynai, pasveikint atėjo, visi kažką atnešė, ir mum ten ir tarybinis ūkis davė kažkaip 15 arų, bulvių dar davė, giminaičiai ten mamai paršiuoką atidavė. [...] Kada aš nuėjau į mokyklą, niekas man nieko nepriekaištavo.“⁴⁹

Represuotieji, negavę leidimo grįžti į Lietuvą ar neradę, kur apsigyventi ir prisiregistruoti, turėjo gana sėkmingą būsto įsigijimo strategiją – nusipirkti ar pasistatyti nuosavą namą. Nemažai grįžusiųjų apsigyvendavo rajonuose šalia didžiųjų „režiminių“ miestų ar vietovėse, kuriose tuo metu statytos didesnės įmonės ir buvo galima gauti darbo, kai kurie įsigydavo repatrijavusių į Lenkiją Vilnijos gyventojų namus⁵⁰. Nepavykus įsikurti Lietuvoje, dalis žmonių grįždavo į tremties vietas ar važiuodavo į gerai apmokamus darbus kitose SSRS vietose, kad užsidirbtų nuosavam būstui, nes galimybės užsidirbti pinigų ten kartais būdavo gerokai didesnės.

Bet ir pinigai represuotiesiems, ypač buvusiems politiniams kaliniams, ne visada garantavo teisę į būstą:

„Grįžęs Tėvynėn 1975 metais, dar ilgai myniau slenksčius visų „draugų“, kad leistų prisirašyti nuosavame name [Garliavoje], kurį buvau nusipirkęs 1967 metais.“⁵¹

PROFESINĖS IR SOCIALINIO MOBILUMO TRAJEKTORIJOS

Profesinėse ir socialinio mobilumo trajektorijose matoma represuotųjų amžiaus įtaka, susijusi su skirtingomis amžiaus kohortų socializacijos sąlygomis. Sąlyginai galima skirti tris amžiaus grupes su skirtingomis trajektorijomis: vyriausieji, gimę iki 1930 m. ir įgiję profesijas, darbo patirtį ar išsilavinimą iki arešto (tremties), gimusieji maždaug 1931–1944 m. ir grįžę jau suaugę, ir jauniausieji, gimę po karo ir dažniausiai grįžę dar mokyklinio amžiaus ar jaunesni.

Vyriausiojo amžiaus kohortos iki sovietmečio turėtas socialinis ir kultūrinis kapitalas (išsilavinimas, profesiniai įgūdžiai, socialiniai ryšiai) sovietinėje Lietuvoje tapo praktiškai bevertis. Daugumai tokių represuotųjų buvo sukurtos beveik neįveikiamos kliūtys užimti aukštesnes socialines pozicijas. Pasak tremtinio Antano Gabrėno, „tremties šešėliai slinko paskui mane visą gyvenimą, temdydami viltį ką nors pasiekti“⁵². Iš žinomų tarpukario Lietuvos politikų, visuomenės ir kultūros veikėjų reikalauta viešos paramos režimui ar atgailos⁵³, bendradabavimo su KGB, o dalis jų liko visai be pragyvenimo šaltinio. Buvusiems tarnautojams, specialistams leista dirbti tik nekvalifikuotą darbą ir toks požiūris labai dažnai buvo formuojamas atvirai, kaip matoma ir šiame tipiškame buvusio mokytojo Antano Kryžanausko prisiminimų fragmente:

„Kai, grįžę į Lietuvą, rajono partijos komiteto sekretorei pasiūlėme mokytojauti, mums buvo atsakyta: „Ne, jūs buvote išvežti ir mokytojauti negalite. Kirvio ir kastuvo mes iš jūsų neatimam.“ Tai kastuvas mus ir maitina.“⁵⁴

⁵² *Sibiro Alma Mater*, 2007, p. 88.

⁵³ K. Burinskaitė, op. cit., p. 122.

⁵⁴ A. Kryžanauskas, *Už ką?*, Vilnius, 1995, p. 141–142.

⁴⁹ Biografinis interviu M 1947, 2011.

⁵⁰ V. Stravinskienė, op. cit., p. 31.

⁵¹ Anketa Ka1262.

Tad dauguma vyriausiųjų represuotųjų, kurių prisiminimai čia analizuoti, sovietinėje Lietuvoje atsidūrė žemesnėje negu iki arešto ar tremties turėtoje socialinėje pozicijoje. Net dirbantys pagal savo profesijas jie buvo sekami, diskriminuojami ir ryškesnės karjeros nepadarė. Turėdami buvusios pozicijos patirtį ir gebėjimus, dalis šių žmonių bandydavo įgyti ar kelti kvalifikaciją ir siekti bent kiek aukštesnės pozicijos darbe, kokį pavykdavo gauti, bet ir šioms pastangoms būdavo trukdoma. Minėtas buvęs mokytojas Antanas Kryžanauskas, tegalėjęs įsidarbinti darbininku melioracijoje, jau vėlyvuojų sovietmečiu, būdamas 53 metų, įstojo mokytis į Panevėžio hidromelioracijos technikumą, bet jo planus sugriovė viršininko pareiškimas, kad „nors ir dešimt universitetų baigsi, vis tiek griovius kasi“⁵⁵.

Nemažos dalies jaunesnių represuotųjų, kurie bent iš dalies socializavosi sovietmečiu (gimusių maždaug 1930 m. ir vėliau), profesinės karjeros ir socialinio mobilumo trajektorijos sėkmingesnės, nors čia irgi matoma didelė individualių trajektorijų įvairovė. Sovietmetis atvėrė nors ir ribotas galimybes siekti aukštesnio socialinio statuso per išsilavinimą, ir jaunesni žmonės, palankiai susiklosčius aplinkybėms, galėjo tuo pasinaudoti. Išsilavinimo ir specialistų įsidarbinimo galimybes didino ir didelis specialistų poreikis sparčios industrializacijos sąlygomis bei tuščias aukštesnių pozicijų socialinis laukas, sukūręs visuomenėje beprecedentes mobilumo aukštyn sąlygas⁵⁶. Jos represuotiesiems buvo žymiai sunkesnės, bet po Stalino mirties daliai tremtinių atsirado galimybių tremties vietose mokytis profesinėse ar aukštosiose mokyklose, nors specialybių ir mokyklų skaičius, kurias

jiems leista rinktis, buvo ribotas⁵⁷. Tačiau kiekvienu konkrečiu atveju reikėdavo gauti komendanto ir KGB leidimą, nemaža kliūtis būdavo ir šeimos materialinė padėtis.

Jaunesniojo amžiaus grupėse skiriasi vyresnių žmonių, gimusių maždaug 1931–1945 m., ir jaunesnių, gimusių jau po karo ir grįžusių į Lietuvą dar vaiko amžiaus, tipiškos profesinės ir socialinio mobilumo trajektorijos. Vyresnieji dar tremtyje dažniausiai įsijungdavo į suaugusiųjų gyvenimą (pradėdavo mokytis profesijos arba dirbti), o dauguma gimusiųjų po karo mokėsi ir įgijo profesijas jau Lietuvoje. Represuotųjų biografijos rodo didelį atkaklumą, darbštumą, stiprią motyvaciją mokytis tiek tremtyje, tiek sugrįžus. Tremtiniams, kurių tremties vietose atsirado galimybių lavintis, mokymasis buvo vienintelis būdas, tremtinio Algio Dainio žodžiais, „ištrūkti iš taigos“⁵⁸. Kaip teigia tremtyje baigusi vakarinę vidurinę mokyklą ir neakivaizdiniu būdu Ekonomikos institutą Veronika Vasiliauskaitė-Gabužienė (g. 1930 m.): „Nebuvo nei pinigų, nei maisto, drabužius keisdavome į pieną, tačiau buvo begalinis ryžtas mokytis, nes žinojau, kad tik per mokslą galima išbristi iš skurdo, iš tos vergovės.“⁵⁹

Galima nubrėžti gimusios maždaug 1931–1944 m. amžiaus kohortos tipiškos profesinės trajektorijos Lietuvoje kontūrus. Tie, kurie nebuvo baigę mokyklos tremtyje, dirbdami baigdavo vakarinę mokyklą, o po to dažnai vakarines ar neakivaizdines studijas technikumė, vėliau, neretai jau būdami 40–50 metų amžiaus, ir vakarines ar neakivaizdines studijas aukštojoje mokykloje. Šios studijos pasirinktos todėl, kad, viena vertus, nedaugelis turėdavo pakankamai materialinių išteklių studijoms dieniniuose skyriuose,

⁵⁵ A. Kryžanauskas, op. cit., p. 153.

⁵⁶ A. Maslauskaitė, „Cultural Capital, Gender and Intergenerational Mobility in Post-Communist Space“, *Societies*, 2021, 11 (1), p. 4.

⁵⁷ E. Koustova, op. cit., p. 593.

⁵⁸ *Sibiro Alma Mater*, 2007, p. 53.

⁵⁹ SAM 2007, p. 82.

o kita vertus, stojant į vakarinius ir neakivaizdinius skyrius kartais būdavo mažesnė institucijų kontrolė. Kai kurie vėlyvuosiu sovietmečiu apsigynė disertacijas, užėmė sąlyginai aukštas socialines pozicijas, nors dėl tremtyje ar lageriuose prarasto laiko ir diskriminacijos tai dažnai užtrukdavo ilgiau negu įprasta. Bet ir iš pažiūros sėkmingos profesinės represuotųjų trajektorijos slepia daug didesnę psichologinę kainą negu nerepresuotų žmonių. Visose mokymosi ir karjeros pakopose jie buvo diskriminuojami, nuo to neapsaugojo net teisinė rehabilitacija⁶⁰. Visose profesijose buvo lubos, ties kuriomis stabdyta represuotųjų profesinė karjera, jie buvo diskriminuojami ir skiriant butus ar bendrabučius, apdovanojant už pasiekimus darbe, neleidžiant vykti į užsienį ar dirbti su slapta informacija, siekiant studijuoti ir pan.⁶¹ Ribojimai neretai taikyti ir jų vaikams.

Tipišką šios kartos trajektoriją ir diskriminavimo formas iliustruoja Petro Ivoškaus (g. 1933 m.) gyvenimo istorija:

„Neturėjau teisės grįžti į Lietuvą, todėl apsigyvenau Latvijoje. [...] Galiausiai SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Bulganinas leido. Per protekcijas ir atsitiktines situacijas prisiregistravau. Dirbau darbininku, vairuotoju. Dirbdamas baigiau vidurinę mokyklą. Neakivaizdiniu būdu studijavau ŠPI specialiosios pedagogikos specialybę. Sovietinis saugumas nepaleido manęs iš savo akiračio ir „globo“. Tai jaučiau visą laiką. Buvo išplėtotas platus KGB seklių ir agentų tinklas. [...] Chruščiovo laikais buvo užėjusi viešų atgailų manija – kviesti buvusius politinius kalinius ir agituoti rašyti atgailos straipsnius į spaudą. Kai kas rašė. Kvietė ir mane. Saugumo kabinete jau sėdėjo dienraščio „Raudonoji vėliava“ žurnalistas, kuris tikriausiai būtų padėjęs man

rašyti. Tačiau aš juos nuvyliau. [...] Daugiau manęs nebekvietė ir pas baltąsias meškas neišvežė...“

Su profesinės karjeros lubomis jis susidūrė paskyrus Jaunųjų gamtininkų stoties direktoriumi:

„Po kurio laiko pastebėjau, kad švietimo skyriaus vedėjas ieško mano darbe priekabių ir pareiškė, kad esu reikalingesnis mokykloje. [...] Aš pats turėjau suvokti, kad negalėsiu dirbti sovietinės ugdymo sistemos vadovu, nes buvau teistas už antisovietinę veiklą ir nebuvau komunistų partijos narys. [...] Po šešių mėnesių iš direktoriaus pareigų atleido.“⁶²

Šioje citatoje atsispindi tokios diskriminavimo ir persekiojimo formos, kaip draudimas apsigyventi Lietuvoje, dirbti aukštesnėse pozicijose, spaudimas bendradarbiauti su režimu ar kitokie grasinimai, pasinaudojant represuotųjų pažeidžiamumu įdarbinimo, priregistravimo, ledimo studijuoti, skyrimo į aukštesnes pareigas ir panašiose situacijose. Apie spaudimą bendradarbiauti su KGB Lietuvoje arba įkalinimo ir tremties vietose pasakoja daugelis. Pažymėtina, kad Lietuvoje KGB pavyko užverbuoti bendradarbiauti labai nedaug buvusių politinių kalinių ir tremtinių⁶³.

Skyrėsi buvusių represuotųjų diskriminacija įvairiose SSRS vietovėse – Baltijos respublikose ir Ukrainoje ji buvo stipresnė⁶⁴. Tai atsispindi ir prisiminimuose. Didelė jų

⁶² P. Ivoškaus autobiografija, „Versmės“ biografijų konkursas, 2011.

⁶³ Pavyzdžiui, Druskininkuose 1977 m. tarp 1488 buvusių politinių kalinių ir tremtinių buvo tik 15 (apie 1 %) agentų, 1979 m. tarp 445 politikalių buvo 17 agentų – 4 %, LSSR KGB Druskininkų rajono poskyrio ataskaita už 1979 m., 1979-12-01, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 525, l. 2, 1405_38 k; Klaipėdoje šioje visuomenės grupėje 1977 m. tarp 1893 represuotųjų buvo tik 45 agentai, t. y. 2,3 %, LSSR KGB 5-ojo skyriaus pažyma apie darbą Klaipėdos r. 1977 m., 1977-12-19, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 470, l. 111, 114.

⁶⁴ E. Koustova, *op. cit.*, p. 617.

⁶⁰ E. Koustova, *op. cit.*, p. 617.

⁶¹ E. Koustova, *op. cit.*, p. 616.

dalį tremties vietovėse užimdavo aukštesnes socialines pozicijas ir turėdavo geresnes profesinės karjeros ar mokymosi galimybes. Nemažai žmonių aprašo blogesnio negu kitur buvusių tremtinių ir politinių kalinių traktavimo Lietuvoje patirtis. Pavyzdžiui, tuometiniame Leningrade labai gerai baigęs institutą ir ten galėjęs toliau studijuoti aspirantūroje, bet pasirinkęs darbą Vilniaus gamykloje, buvęs tremtinys Petras Gvazdauskas 1962 m. Lietuvoje susidūrė su tokiu traktavimu, kuris, jo žodžiais tariant, „buvo lyg perkūno smūgis, kuris gražino mane į praeitį. Aš supratau, kad Lietuvoje su savo dokumentais visam laikui liksiu nelygiateisis.“⁶⁵ Kai kurie nepriimti studijuoti ar pašalinti iš studijų Lietuvoje žmonės važiuodavo studijuoti kitur ir į Lietuvą negrįždavo⁶⁶.

Grįžusių suaugusiųjų, nesimokiusių tremtyje, biografijos rodo ypač didelį atkankumą siekiant, pasak pasikartojančio leitmotyvo, „susigrąžinti prarastą laiką“. Tokią patirtį iliustruoja grįžusio po dešimties metų tremties Vytauto Čepiausko (g. 1933 m.) gyvenimo istorija:

„Manoji karta nušuoliavo toli į priekį, o aš iš savojo laiko papuoliau į svetimą, jaučiausi vienišas tarp žmonių. [...] Pagaliau buvau priimtas mokytis su 10 metų jaunesniais. [...] Norėdamas atsigriebti už tremtyje praleistus metus, paprašiau, kad man leistų laikyti įskaitas ir egzaminus eksternu. [...]

⁶⁵ Jam buvo liepta išvykti iš Lietuvos, vėlesnėje mokslinėje karjeroje irgi buvo daug trukdymų, todėl kurį laiką ėjo docento pareigas Chabarovske, Lietuvos aukštojoje mokykloje įsidarbino tik devintojo dešimtmečio pabaigoje, SAM 2005, p. 219–222.

⁶⁶ Pavyzdžiui, gimusi 1936 m. tremtinė su pagyrimu baigė Tomsko statybos technikumą, gavo siuntimą studijuoti institute be stojamųjų egzaminų, bet Lietuvoje nepriimta išvažiavo studijuoti į Leningradą, liko ten dirbti pagal specialybę ir grįžo į Lietuvą tik po sovietmečio, anketa Vi359.

Gavęs leidimą paskaitas lankiau kartu su visais studentų kursais ir konservatoriją baigiau per keturis metus.“

Nors jis labai gerai mokėsi ir dirbo, buvo pripažintas savo profesijoje, tačiau jo paskyrimai į aukštesnes pareigas (net į skyriaus vadovo muzikos mokykloje) buvo blokuojami iki pat sovietmečio pabaigos. Bet vos tik atsiradus galimybėms savo tikslus šis buvęs tremtinys įgyvendino: 1989 m. apsigynė disertaciją, vėliau tapo katedros vedėju, docentu, pasak jo: „Taip po trisdešimt aštuonerių metų išsipildė mano svajonė tapti mokslininku.“ Taip pat parašė ir išleido kelias grožines knygas ir 1999 m. buvo priimtas į Rašytojų sąjungą⁶⁷.

Jauniausioje – gimusių po karo – repressuotųjų grupėje dar daugiau sėkmingų profesinių trajektorijų. Dauguma jų mokėsi ir įgijo profesijas Lietuvoje. Retesni ir šios kartos diskriminacijos atvejai stojant mokytis ar įsidarbinant, o dalis jos visai nepatyrė (ypač jei nesiekė aukštų pozicijų). Kai kurie iš jų, grįžę dar vaikystėje, savo gyvenimą Lietuvoje apibendrintai apibūdina kaip nesiskyrusį nuo kitų bendraamžių: „Dešimties metų grįžau. O kai grįžom, tai jau toks gyvenimas buvo, kaip čia Lietuvoj, kaip visi augo vaikai, ir tiek.“⁶⁸ Vėlyvuojū sovietmečiu ribojimai tapo lankstesni, kita vertus, mažesnę diskriminaciją šios kartos trajektorijose iš dalies galima aiškinti ir tuo, kad ji geriau išmoko manipuliuoti sovietinio gyvenimo taisyklėmis, vengdama diskriminacijos ar jai priešindamasi. Grįžusieji vaikystėje tarp specifinių sunkumų mini lietuvių kalbos mokymosi kliūtis, stigmatizavimą mokykloje, kai kurie – ideologinės indoktrinacijos tremties vietovių mokyklose ir patirčių sugrįžus neatitikimą.

⁶⁷ V. Čepiausko gyvenimo istorija, „Versmės“ biografijų konkursas, 2010–2011.

⁶⁸ Biografinis interviu M 1948, 2010.

Nors galima teigti, kad jaunesnis represuotųjų amžius (ypač gimusių po karo) buvo susijęs su didesnėmis galimybėmis mokytis ir siekti aukštesnių pozicijų, ne visi tokio amžiaus žmonės galėjo jų siekti ir to pasiekti. Jų galimybes ribojo žemesnė negu likusios visuomenės šeimos materialinė padėtis, menkesni socialiniai ryšiai, ne visiems pavyko įveikti diskriminuojančius ribojimus ir kt. Nemažai jaunesnio amžiaus žmonių, turėjusių motyvų ir gebėjimų siekti aukštesnių pozicijų, tegalėjo įgyti darbininkiškas profesijas, o daliai teko dirbti ir nekvalifikuotą darbą.

Ir vis dėlto net pasiekusieji santykinai aukštas pozicijas nesijautė visiškai integruoti ir prisiminimuose vartojo „prisitaikymo“ terminą: „Na, kažkaip žmogus prisitaikai, gyveni.“⁶⁹ Nors dalis represuotųjų pasiekė santykinai aukštą padėtį, pasakojimai atskleidžia, kad jų kaip „antrarūšių“ ir „paženkintųjų“ statusas ir savijauta išliko visą sovietmetį ir mažai priklausė nuo pasiektų socialinių pozicijų. Daugelis mini daugiau ar mažiau įveikę šį jausmą tik juos reabilitavus ir viešai pripažinus jų patirtis bei vertybes 1988-aisiais ir vėliau, bet pastebima ir tai, kad sumenkintos tremtinio tapatybės jausmas iš dalies išliko. Tai iliustruoja pripažintos ir įvertintos medicinos mokslų daktarės, docentės, reabilituotos dar sovietmečiu Aldonos Rainytės pasakojimas:

„Tas, kas neišgyveno tiek metų Sibire, negali suprasti, kaip giliai ten užaugusių vaikų sąmonėje yra įsišakinijusi nepajudinama priespauda ir pažeminimas, kai visur jauteisi ne lygiateisis, o tremtinys, kai tavo teisės visur apribotos, o kad galėtum mokytis, turėjai labai stengtis.“⁷⁰

⁶⁹ Biografinis interviu M 1942, 2011.

⁷⁰ *Sibiro Alma Mater*, 2009, p. 40.

ADAPTACIJOS IŠTEKLIAI IR SUNKUMŲ ĮVEIKOS STRATEGIJOS

Represuotųjų socialinio mobilumo į aukštesnes socialines pozicijas patirtyse matomas vienas specifinių šios grupės adaptacijos išteklių – stipri mokymosi ir aukštesnio socialinio statuso siekimo motyvacija, padėjusi įveikti didesnius sunkumus negu kitų visuomenės grupių. Ji daugiausia sietina su represijų patirtimis. Tremties ir įkalinimo vietose įgytos savybės ir įgūdžiai buvo labai svarbūs grįžusiųjų motyvacijai siekti tikslų ir įveikti kliūtis. Kaip parodė minėtas D. Gailienės ir E. Kazlausko tyrimas, net 78,3 proc. žmonių represijų metu įgyti įgūdžiai padėjo įveikti sunkumus ir tolesniame gyvenime⁷¹. Šių įgūdžių taikymas matomas ir prisiminimuose. Motyvacijoje mokytis, siekti aukštesnių pozicijų galimai atsispindi viena iš reakcijų į represuotųjų nuvertinimą, kuri stigmatizacijos teorijose įvardijama kaip kompensacijos reakcija⁷². Taip šias pastangas, kaip būdą pasipriešinti nuvertinimui, suvokia ir patys represuotieji:

„Neturėjau tikrų atostogų ar poilsio, bet mesti studijų niekuomet negalvojuau. Jos man buvo ne tik žinių siekimas, bet ir savotiška kovos forma. Kaip sakoma, ant pykčio priešui. Turėjau įrodyti, kad jie manęs nepalauš.“⁷³

„Norėjau įrodyti, kad nekalti tremtiniai pranašesni už „galingus komunizmo statytojus“.“⁷⁴

⁷¹ D. Gailienė, E. Kazlauskas, op. cit., p. 108.

⁷² Kompensacijos reakcija pasireiškia stigmatizuojamųjų savybėmis, kurių visuomenėje iš jų nesitikima (pavyzdžiui, didesnis negu įprastai atkaklumas siekiant tikslo ir pan.); S. Rodat, „Coping with stigma and destigmatizing intervention strategies. An analytical framework“, *Postmodernism Problems*, 2020, Vol. 10, No. 3, p. 318–319.

⁷³ *Sibiro Alma Mater*, 2007, p. 237.

⁷⁴ *Sibiro Alma Mater*, 2005, p. 251.

Socialinio mobilumo tyrimuose pastebima nemaža šeimos kultūrinio kapitalo įtaka mobilumo aukštyn motyvacijai⁷⁵. Tai taip pat matoma ir represuotųjų autobiografinuose. Šeima darė įtaką tiek tiesiogiai skatindama ir sudarydama sąlygas mokytis, tiek netiesiogiai, per įkūnyto šeimos kultūrinio kapitalo ir šeimos habituso (ilgalaičių mąstymo ir elgesio dispozicijų) perdavimą. Daugelyje prisiminimų žmonės, pasiekę aukštesnes pozicijas, įvardija didelę tėvų ir motinų įtaką savo pasiekimams. Pažymėtina, kad nors dauguma grįžusių tarpukario specialistų atsidūrė žemesnėje socialinėje padėtyje, jų vaikai, kaip rodo tirti šaltiniai, pasiekė gana aukštas pozicijas. Tad hipotetiškai galima manyti, kad buvusios aukštesnės socialinės padėties šeimų kultūrinis kapitalas ir turėtas habitusas, perduotas ir tokiomis aplinkybėmis, iš dalies sugrįžo jaunesnėms kartoms.

Be stiprios mokymosi ir tikslo siekimo motyvacijos, prisiminimuose atsispindi ir kiti represijų metu įgyti ar išmokti adaptacijos sunkumų įveikos būdai. Kaip padėję įveikti adaptacijos sunkumus dažniausiai minimi tokie iš minėtame D. Gailienės ir E. Kazlausko tyrime nustatyti įveikos būdai⁷⁶: praktiniai, profesiniai įgūdžiai, patriotizmo vertybės, asmeninės savybės (ištvermė, atkaklumas ir kt.). Prisiminimai atskleidžia, kad sąžiningo darbo ir profesiniai įgūdžiai, tremties ir įkalinimo laikotarpiu buvę išgyvenimo priemone, sugrįžus tapo svarbiu adaptacijos ištekliu. Lietuvoje daugelis panaudojo būtent lageriuose ir tremtyje išmokus ar įgytus įvairių specialybių įgūdžius. Tarp vertybinių

ištekliai svarbiu moralinės stiprybės šaltiniu, nepaisant nusivylimo, atstūmimo ir kitų „grįžimo traumos“⁷⁷ patirčių, daugeliui liko tėvynės meilė, patriotizmas. Tai įvardijama tokiomis dažnai pasikartojančiomis frazėmis kaip: „Nors ir skausmo lydimi, bet savoj padangėj“⁷⁸, „Čia sunkiau, bet vis tiek Lietuva“⁷⁹ ir pan.

Jau minėta, kad daugumai represuotųjų adaptacija sugrįžus reiškė visų pirma diskriminuojančių ribojimų įveiką. Prisiminimuose matomas diskriminavimo įveikos strategijas (ir praktikas) siekiant prisiregistruoti, įsidarbinti ar mokytis apibendrintai galima suskirstyti į kelias grupes: 1) turimų socialinių ryšių (šeimos, giminystės, draugystės, pažinčių ir kt.) panaudojimas; 2) nepažįstamų įmonių, įstaigų vadovų ar kitų darbuotojų pagalba; 3) materialinio atlygio (kyšio) davimas; 4) represijų fakto nusišėpimas; 5) skundų, prašymų LTSR ar sąjunginio lygio institucijoms rašymas. Iš tirtų prisiminimų matyti, kad pagrindinė strategija (ir socialinis ištekli) adaptuojantis daugumai buvo socialinių ryšių panaudojimas. LGGRTC apklausos duomenimis, giminės, draugai, pažįstami ir jų ryšiai padėjo įveikti kliūtis 44 proc. atsakiusiųjų į šį apklausos klausimą, kyšio davimas buvo rezultatyvus 25 proc., kad padėjo nepažįstami įmonių, įstaigų vadovai ar kiti darbuotojai nurodė 12 proc., pavyko nusišėpti, jog buvo represuoti – 12 proc., o kreipimasis į respublikos ar sąjungines įstaigas (LTSR Ministrų ir Auščiausiąją Tarybas, Vidaus reikalų ministeriją ir kt.) buvo rezultatyvus 11 proc.⁸⁰

⁷⁵ A. Maslauskaitė, op. cit., p. 4; T. Vencius, J. Navickė, „Socialinio mobilumo tarp kartų apraiškos Lietuvoje“, *STEPP*, 2018, Nr. 16, p. 41.

⁷⁶ Šiame tyrime nustatytos tokios represijų metu išmuktų įveikos būdų grupės: 1) praktiniai, profesiniai įgūdžiai, 2) užsigrūdinimas, ištvermė, kantrybė, drąsa; 3) užuojauta kitų kančioms; 4) pagrindinės vertybės: Dievo tikėjimas ir Tėvynės meilė, D. Gailienė, op. cit., p. 210–211.

⁷⁷ D. Gailienė, op. cit., p. 90–92.

⁷⁸ Anketa V1446.

⁷⁹ *Sibiro Alma Mater*, 2005, p. 43.

⁸⁰ Plačiau apie represuotųjų skundų nagrinėjimo praktikas Lietuvos SSR žr.: A. Blum, E. Koustova, „Negotiating Lives, Redefining Repressive Policy“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 19, 3, 2018, p. 537–71.

Visų šių strategijų naudojimo patirtys gana individualios. Sudėtingas patirtis atskleidžia įvairios represijų fakto nuslėpimo strategijos – nuo pavardžių ir tapatybių keitimo iki autobiografių ar charakteristikų klastojimo. Tokios strategijos kaip tapatybės keitimas turėjo nemenką psichologinę kainą, nes ją pakeitusieji prarasdavo ne tik dalį savo biografijos, bet dažnai net artimiausius socialinius ryšius, gyvendavo nuolatinėje įtampoje. Tai ypač matoma nelegaliai grįžusių ar besislapsčiusių nuo tremties žmonių gyvenimo istorijose⁸¹. Prisiminimuose atsispindi ir daug kitų individualių strategijų ir jų konsteliacijų, pavyzdžiui, viena iš adaptacijos strategijų buvo netgi vedybos⁸². Pažymėtina, kad būtent socialiniai ryšiai (giminystė, pažintys, atsitiktinai sutikti žmonės) neretai įgalindavo ir kitų strategijų (kyšio davimo, represijų fakto nuslėpimo ir kt.) panaudojimo galimybę, todėl būtent jų panaudojimas buvo dažniausiai naudota strategija ir pagrindinis išteklius ne tik padedant tremties ir įkalinimo vietose, bet ir adaptuojantis sugrįžus.

SOCIALINIS KAPITALAS, KAIP GRĮŽUSIŲ REPRESUOTŲJŲ ADAPTACIJOS IŠTEKLIS

Sovietmečio tyrėjai pastebi, kad socialinis kapitalas – žmonių savitarpio ryšiai⁸³ – buvo

⁸¹ Apie dalį tokių patirčių išsamiau žr.: R. Laukaitytė, „Gyvenimas Lietuvos SSR pokariu išvengus tremties“, *Istorija*, 2018, t. 111, Nr. 3, p. 61–78.

⁸² A. Kanoverskytė-Sučylienė, op. cit., p. 142–143.

⁸³ Socialinio kapitalo analizė socialiniuose moksluose daugiausia grindžiama P. Bourdieu, R. Putnamo ir J. Colemano teorinėmis išvargomis apie socialinius išteklius, kurie kuriami ir didinami pasitelkiant socialinius tinklus. Pasak P. Bourdieu, „Socialinis kapitalas [...] visų pirma yra socialiniai tinklai, [...] visuma išteklių, susijusių su ilgalaikių ir daugiau ar mažiau insitucionalizuotų tarpusavio

vienas svarbiausių paramos bei pagalbos šaltinių ir pokario nepriteklių, nesaugumo metu, ir vėlyvojo sovietmečio deficito laikais⁸⁴. Viena svarbiausių socialinių ryšių savybių yra jų stiprumas; skiriami *stiprūs* ryšiai – šeimos ir draugų santykiai, *silpni* – pažįstamų ratas, *nedalyvaujantys* – dar silpnesni ryšiai (pavyzdžiui, gyvenantys toje pačioje gatvėje nebedraujantys žmonės)⁸⁵. Mokslininkų nuomone, silpni ryšiai suteikia geresnę priėjimą prie informacijos ir išteklių, nes stiprūs ryšiai paprastai jungia kuriuo nors atžvilgiu homogeniškas grupes, turinčias ribotą priėjimą prie daugelio išteklių⁸⁶. Taip pat skiriami *susiejantys* (jungiantys homogeniškas grupes) arba *sujungiantys* (jungiantys įvairius žmones), *atribojantys* (uždari) ir *įtraukiantys* atviresni socialiniai tinklai⁸⁷.

Kaip parodė aptarti kiekybiniai duomenys, socialiniai ryšiai represuotiesiems buvo vienas svarbiausių išteklių adaptuojantis sovietinėje Lietuvoje. Benamių situacijoje, nelikus senųjų socialinių ryšių, negražinus nuosavybės, o dažnai ir neleidžiant gyventi Lietuvoje, adaptacijos Lietuvos SSR trajektorijas dideliu laipsniu lemdavo atsi-

pripažinimo ir to pripažinimo tinklų turėjimu“ (1986). Socialiniai ryšiai šiuo požiūriu traktuojami kaip turintys kapitalo vertę, kuriančią individui ar visuomenei naudą kitose srityse – padedančią įgyti kultūrinį, ekonominį, simbolinį kapitalą.

⁸⁴ A. Ledeneva, *Rusia's Economy Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998; I. Gečienė, „Socialinio kapitalo reišmės sovietmečiu: atspindžiai gyvenimo istorijose“, *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius, 2014, p. 123; A. Ledeneva, *Rusia's Economy Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.

⁸⁵ I. Gečienė, op. cit., p. 86.

⁸⁶ M. Granovetter, „The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited“, *Sociological Theory*, Vol. 1, 1982.

⁸⁷ I. Gečienė, op. cit., p. 86; R. D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York, 2000, p. 22.

tiktinumai, ir tai dažnai būdavo atsitiktinai sutiktas galintis padėti žmogus. Beveik visi pasakoja apie jiems padėjusius „gerus žmones“, kuriuos sutikdavo įvairiose situacijose, vienos tremtinės žodžiais, „net tarp stribių“⁸⁸. Apibendrintai socialinius ryšius, kaip svarbiausią pagalbą, nusako šis pasikartojantis daugelyje pasakojimų leitmotyvas: „Ir vis dėlto tarp tų negailestingų atsiranda labai mielaširdingų ir jautrių tautiečių. Jų padėdami ir tvarkėmės savo gyvenimus.“⁸⁹

Kaip daugiausia padėję tiek tremties ir įkalinimo vietose, tiek sugrįžus įvardijami šeimos, giminystės, draugystės ryšiai. Jei visuomenėje sovietmečiu artimi ryšiai buvo svarbiausias paramos išteklius pokariu⁹⁰, tai šioje grupėje jie buvo labai svarbūs visą sovietmetį. Šeimų, giminių, draugų pagalba buvo materialinė ir emocinė. Užtrunkančiu iki kelerių metų gyvenamosios vietos ir priregistravimo paieškos laikotarpiu žmonės gyvendavo pas gimines, draugus, šelpdavusius ir materialiai. Labai dažnai giminės priimdavo ir augindavo vaikus, likusius nuo tremties ar grįžusius iš jos be tėvų. Nesaugioje ir dažnai priešiškoje aplinkoje šie ryšiai veikė kaip atribojantys, uždari, kartais kaip vieninteliai patikimi:

„Niekas nepadėjo, tik savi šeimoj pasikalbėdavo, pasiguosdavo susitikę su artimaisiais.“⁹¹

Aplinkinių priešiškus skatino dar labiau atsiriboti, ypač skaudino neformaliuose santykiuose patiriamas stigmatizavimas. Veronika Augūnaitė-Pulkauninkienė prisimena, kad ją stipriai paveikė suvokimas, jog ne tik lageryje, bet ir gimtojo kaimo bendruomenėje ji buvo laikoma „bandite“, todėl ji užsidarė, apribojo bendravimą su

žmonėmis. Reintegracija į bendruomenę, naujų ryšių kūrimas užtruko ilgai:

„Supratau, kad ne jis vienas [milicininikas] taip apie mane galvoja. Dėl to pradėjau nepasitikėti žmonėmis, mažiau su jais bendrauti. [...] Slinko dienos ir metai. Ėmė keistis mano nuomonė apie žmones, ne visi buvo tokie blogi, kaip man atrodė grįžus.“⁹²

Atribojantys šeimos ir artimų draugų ryšiai veikė ir kaip susiejantys. Buvusių represuotųjų šeimos ryšiai, kaip parodė minėtas D. Gailienės tyrimas, buvo stipresni negu likusios visuomenės⁹³. Nemaža jų dalis tuokėsi tarpusavyje, todėl juos siejo ir bendros patirtys. Būtent artimi socialiniai ryšiai – šeimos, giminių, draugų – teikė emocinę paramą abejingoje ar priešiškoje aplinkoje:

„Susiradom draugų, su kuriais praleidavom liūdnesnes valandėles, tai ir neleido įpulti į didelį pesimizmą. Svarbiausia, mes buvom dviese ir tarp savų.“⁹⁴

Tačiau ir ryšiai su giminėmis ar net šeimūnariais ne visuomet būdavo patikimi. Žmonės mini nemažai giminių, artimų draugų ir net šeimos narių atmetimo, atstūmimo, net išdavystės atvejų.

Represijų patirtys šeimos ir giminystės ryšius papildė dar viena susiejanti artimų ryšių forma – bendros patirties – išgyvenusių įkalinimą ir tremtis žmonių bendrumu. Tokios „patirties ir atminties“ bendrijos, greta šeimos, giminių ir artimų draugų rato, buvo praktiškai vienintelės, kuriose represuotieji neturėdavo slėpti savo patirčių ir kuriose jie vieni kitus suprasdavo aplinkinių, jei ne priešiškus, tai abejingumo ir nesupratimo sąlygomis⁹⁵.

⁹² *Sibiro Alma Mater*, 2009, p. 92.

⁹³ Patyrusių represijas žmonių šeimose ištuokų skaičius buvo 9,3 %, kontrolinėje grupėje – 16,8 %, D. Gailienė, E. Kazlauskas, op. cit., p. 101.

⁹⁴ A. Kryžanauskas, op. cit., p. 153.

⁹⁵ A. Rahi-Tamm, „On the Borders Between Tears and Laughter“, p. 154.

⁸⁸ Anketa Ka408.

⁸⁹ *Leiskit į tėvynę*, p. 328.

⁹⁰ I. Gečienė, op. cit., p. 124.

⁹¹ Anketa Ma810.

„Patirčių ir atminties“ bendruomenės dažniausiai būdavo susiformavusios dar tremties ar įkalinimo vietose, ir prisiminimuose šių grupių ryšius žmonės dažnai prilygina šeimos ar giminystės ryšiams. Tokiose bendruomenėse juos jungė bendra patirtis, pasitikėjimas: kartu kalėję ar gyvenę tremtyje žmonės tapdavo draugais, bendraudavo tarpusavyje visą sovietmetį ir ilgiau. Jas kartais sudarydavo įvairių tautybių žmonės:

„Rusai [...] tie, kurie buvo tremtiniai, tai buvo tikrai geri žmonės. Mes ir iki šiol susitinkam, ir dabar va ir laidotuvės buvo ir tėvelio, ir mamos, tai visi buvo kaip šeimos nariai, visi buvo suvažiavę, iš visur. Ir giminės mažiau sueina negu mes dabar, susiskambinam ir šventėm, ir kitomis progomis tie, kurie gyvenom tam pačiam barake. [...] Todėl, kad buvo lygiai tokie pat visi nuskriausti, visi išgyvenę tą patį, viską praėję.“⁹⁶

„Visada labai laikiu susitikimo su tomskiečiais, rodos, mus sieja giminystės ryšiai.“⁹⁷

Dar viena labai svarbi funkcija, kurią atliko šeimos, draugų, giminių ir represuotųjų bendruomenių ryšiai, – vertybių ir atminties perdavimas. Šiuo požiūriu irgi buvo svarbūs dar tremties ir įkalinimo vietose susiformavę tinklai, kuriuose patriotinės ir panašios vertybės dažniausiai saugotos ir perduotos dar iki sugrįžtant. KGB tokius tinklus sekė⁹⁸, todėl jie buvo palyginti nedideli ir uždaresni negu kitų grupių.

Didėjant visuomenės heterogeniškumui, vėlyvuojū sovietmečiu šie ryšio tinklai, siejami ne tik su patirtimis, bet dažnai ir su opozicinėmis režimui vertybėmis, tapo atviresni, labiau orientuoti į išorę, susiliejo su panašių opozicinių nuostatų ir vertybių buriamaiais kitais „nematomos sovietmečio visuomenės“ tinklais, todėl neatsitiktinai

ši grupė atliko didelį vaidmenį Atgimimo laikotarpiu⁹⁹:

„Okupacinės valdžios metais ieškojome kontaktų su bendraminčiais, kurių sutikdavome ne tik Paberžėje pas Tėvą Stanislovą. Nuolatos lankydavomės pirmųjų sąjūdininkų Kelmėje – Antano ir Jadvygos Račų – namuose, kuriuose sutikdavome vienminčių žmonių. [...] Yra tvirtas dvasinis ryšys ir noras nuolatos susitikti, padiskutuoti su telšiečiais, mano lagerių bendrakeleiviais Alma ir Stanislovu Vitkais, Petronėle ir Alfredu Dauginiais. Mes laukiame jų, jie – mūsų.“¹⁰⁰

Kartais atviresnių represuotųjų bendruomenių ryšiai įtraukdavo ne tik draugų, bet ir kaimynines bendruomenes, kuriose dominuodavo panašios vertybės:

„Tėvai bendraudavo su buvusiais tremtiniais, atvažiuodavo pas mus [...] ir tada jau jie ten per kaimo šventes [...] visas partizaniškas dainas dainuodavo, kartais net himną sustodavo visi ir sugiedodavo, ir niekas nėra įskundęs. Ir iš viso tam krašte, Lazdijų rajone, žmonės... labai padorūs, paprasti tokie... iš kartos į kartą gyveno. Mūsų kaime nebuvo sribų, pavyzdžiui.“¹⁰¹

Represuotųjų ryšiai buvo svarbūs ne tik kaip artimų ryšių forma, bet ir kaip tolimesni mažai pažįstamų ar nepažįstamų šios bendruomenės žmonių ryšiai. Tiek pažįstami, tiek atsitiktinai sutikti jie teikė įvairių materialinę savitarpio pagalbą (įsidarbinant, registruojantis, stojant mokytis ir kt.). Tokiai pagalbai pakako „tremtinio tapatybės“. Kartais tokių ryšių pagrindu daugiau buvusių represuotųjų įsidarbindavo tose pačiose įmonėse, apsigyvendavo tose pačiose vietovėse¹⁰².

⁹⁹ *Nematoma sovietmečio visuomenė*, sud. A. Ramonaitė, Vilnius, 2015.

¹⁰⁰ Petro Ivoškaus autobiografija, „Versmės“ biografijų konkursas, 2010–2011.

¹⁰¹ Interviu su tremtine L. S., g. 1956, 2020.

¹⁰² Apie tokias bendruomenes rašoma ir KGB pažymose, K. Burinskaitė, op. cit., p. 123.

⁹⁶ Biografinis interviu M 1948, 2012.

⁹⁷ *Sibiro Alma Mater*, 2005, p. 212.

⁹⁸ K. Burinskaitė, op. cit., p. 123.

Bet dauguma žmonių, turinčių galią naujoje visuomenėje, buvo už šių ryšių ribų, Silpnieji ryšiai paprastai suteikia daugiau pagalbos galimybių, nes sieja įvairius žmones¹⁰³. Todėl buvo ieškoma būdų, kaip pasitelkti įvairius tolimesnius ryšius. Žmonės mini daugelį atvejų, kai padėdavo ne tik pažįstami, bet ir nepažįstami įstaigų ar padalinių vadovai, kiti institucijose turintys galią atsitiktinai sutikti žmonės (komjaunimo komitetų darbuotojai, mandatinių komisijų nariai, vykdomųjų komitetų pirmininkai ar darbuotojai, partiniai veikėjai ir pan.), kartais rizikuodami savo padėtimi. Kai kuriose įstaigose, kurių vadovai priimdavo į darbą buvusius represuotuosius, jų įsidarbindavo daug. Tad grįžusiųjų adaptacija dažniausiai priklausydavo nuo konkrečių žmonių, esančių galios pozicijose; tam tikras lokalių institucijų atstovų savarankiškumas šiose situacijose teikė galimybę ir diskriminuoti grįžusiuosius, ir jiems padėti.

Yra nemažai išlikusių ikisovietinės visuomenės silpnųjų ryšių panaudojimo atvejų, kai, neretai rizikuodami savo padėtimi, padėdavo anksčiau mažai pažįstami žmonės (buvę kaimynai, mokytojai, mokiniai ir pan.). Pavyzdžiui, Jūratę Vitkutę-Vainauskienę priglaudė savo namuose ir padėjo įsidarbinti žinoma akių gydytoja Marija Karužaitė Horodničienė, pažįstama tik kaip netoli gyvenusi kaimynė¹⁰⁴. Antaną Paulavičių savo namuose apgyvendino atsitiktinai sutiktas buvęs mokinys¹⁰⁵. Genę Trinkaitę-Norienę, grįžusią iš Sibiro be šeimos, apgyvendino ir globojo „kaip mama“ advokatė Gražbylė Venclauskaitė, pas kurią ji iki tremties nuomojosi kambarį¹⁰⁶, ir pan.

Bet labai dažnai prisimenama ir tokių atvejų, kai senieji ryšiai naujoje visuomenėje pasirodydavo esą nepatikimi. Jų būdavo ir tarp šeimos, giminystės, draugų, ir tarp tolimesnių ryšių. Tipiškas ryšių nutrūkimo patirtis ir su tuo susijusius jausmus aprašo buvusi gimnazijos mokytoja P. Spudienė, grįžusi į Lietuvą dar stalinizmo laikotarpiu:

„Mažėjo giminių ratas [dėl represijų], gimnazijos direktorė nieko gero nežadėjo, bijojo su manimi kalbėtis ir sutiktos gimnazijos kolegės. [...] Sibire buvome lygūs tarp lygių, o čia jaučiausi tarsi „raupsuotoji“. Žmonių patarta, kreipiausi į MA Istorijos instituto direktorių [...], jis buvo vyro bendradarbis. Tačiau profesorius manęs „nepažino“. Per tarpininkus paprašytas paskolinti pinigų kelionei atgal į tremtį, kitas buvęs kolega atsakė, kad tokios nepažįstas. Padėjo kaime gyvenęs giminaitis.“¹⁰⁷

Kaip rodo ir šis prisiminimų fragmentas, ryšių nutrūkimo patirtys buvo vienos skaudžiausių, formavusių marginalizuotųjų, „paženklintųjų“ jausmą:

„Likome paženklinti tremtiniai. Negalėjome prisiregistruoti, gauti darbo, net giminės mūsų šalinosi. Baisus jausmas būti kaltam be kaltės. Kiek sudaužytų gyvenimų, pažeminimo.“¹⁰⁸

Tokią visą sovietmetį trukusią stigmatizuotųjų savijautą atspindintys leitmotyvai kartojasi daugelyje prisiminimų: „Mūsų tremtis truko iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.“¹⁰⁹ Ši „paženklintųjų“ jausena buvo susijusi ne tik su represijų, bet ir su patirtimis sugrįžus, ir, kaip jau minėta, ji mažai priklausė nuo pasiektos socialinės pozicijos. Prisiminimuose stigmatizavimas sugrįžus minimas net dažniau negu pasakojant apie tremties ar įkalinimo patirtis. Siekdami

¹⁰³ M. Granovetter, op. cit., p. 182, 202.

¹⁰⁴ *Sibiro Alma Mater*, 2009, p. 113

¹⁰⁵ *Leiskit į Tėvynę*, p. 395.

¹⁰⁶ *Sibiro Alma Mater*, 2005, p. 146–147.

¹⁰⁷ *Leiskit į Tėvynę*, p. 133.

¹⁰⁸ *Sibiro Alma Mater*, 2005, p. 147.

¹⁰⁹ *Sibiro Alma Mater*, 2005, p. 145.

išvengti diskriminavimo ir įrodyti savo nekaltumą, represuotieji siekė reabilitacijos, bet sovietmečiu jų buvo reabilituota nedaug – tik 7 proc.¹¹⁰ Bet ir reabilitacija neapsaugodavo nuo diskriminacijos, institucijose visą sovietmetį išliko Stalino laikų požiūris į represuotuosius kaip į „kaltuosius“¹¹¹, o didžioji dalis visuomenės taip pat palaikė susiklosčiusį jų traktavimą kaip marginalizuotųjų.

Todėl represuotojo statuso nuslėpimas kasdienybės situacijose tapo įprastine strategija ne tik dėl potencialaus stigmatizavimo ar diskriminavimo baimės¹¹², bet ir dėl visuomenės nenoro žinoti apie jų patirtis, ir šis nutildymas dar labiau įtvirtino „paženklintųjų“ tapatybę. Dabartinę savijautą dėl savo patirčių priverstinio nutylėjimo gimusi 1951 m. ir grįžusi vaikystėje tremtinė apibūdina, pažymėdama, kad nors „kokių nors išskirtinių sunkumų nepatyriau“, bet „tremtinio tapatybės“ jausmas išliko:

„Man ta tema visada buvo skaudi – juk visas gyvenimas praėjo. Aš visą gyvenimą tylėjau. [...] Aišku, po Atgimimo viskas labai pasikeitė, akys prašviesėjo, bet tai, kad „esame tremtiniai“, šitas antspaudas neišdilo.“¹¹³

¹¹⁰ K. Burinskaitė, op. cit., p. 122.

¹¹¹ E. Koustova, op. cit., p. 620; A. Rahi-Tamm, op. cit., p. 262.

¹¹² Stigmatizacijos teorijose pastebima, kad slepiantis stigmą žmogus vis tiek lieka potencialiai pažeidžiamas tol, kol išlieka potenciali galimybė būti „išaiškintam“, ir tai kelia psichologinę įtampą, A. R. Bos, J. B. Pryor, G. D. Reeder, S. E. Stutterheim, „Stigma. Advances in Theory and Research“, *Basic and Applied Psychology*, 35(1), 2013, p. 3.

¹¹³ Interviu su tremtine V. D., 2021.

IŠVADOS

Represuotųjų adaptacijos sugrįžus trajektorijos labai individualios ir įvairios, todėl nors tirtas nemažas pasakojimų skaičius, pavyko nustatyti nedaugelį bendrų jų adaptacijos bruožų ir veiksnių; dalis jų patikslina ar detaliau iliustruoja anksčiau atliktų tyrimų rezultatus.

Aiškiausiai matomas socialinis-demografinis represuotųjų adaptacijos veiksnys yra jų amžius, susijęs su skirtingomis amžiaus kohortų socializacijos sąlygomis. Didelė vyriausiojo amžiaus kohortos (gimusieji maždaug 1930 m. ir anksčiau) dalis atsidūrė žemesnėje negu iki arešto ar tremties socialinėje padėtyje, buvo priversta dirbti žemesnės kvalifikacijos darbus ir gyventi sunkesnėmis materialinėmis sąlygomis. Bet šios kartos kultūrinis kapitalas buvo iš dalies perduotas šeimose ir, vaikų liudijimu, turėjo įtakos vaikų kartos motyvacijai siekti aukštesnių socialinių pozicijų. Kiek geresnes adaptacijos galimybes turėjo jaunesni žmonės. Dalis gimusios maždaug 1931–1944 m. amžiaus kohortos sovietmečiu jau galėjo įgyti išsilavinimą ir profesiją (arba tremtyje, arba sugrįžę į Lietuvą), nors ir sunkesnėmis sąlygomis negu kitos visuomenės grupės. Dauguma gimusiųjų po karo (1945 m. ir jaunesni) socializavosi ir įsijungė į suaugusiojo gyvenimą jau po stalinizmo ir patyrė dar mažiau diskriminavimo profesinėje ir mokymosi srityje. Todėl daliai jaunesnių žmonių pavyko pasiekti gana aukštas socialines pozicijas. Bet šios grupės galimybes riboja žemesnė negu likusios visuomenės šeimos materialinė padėtis, menkesni socialiniai ryšiai, ne visiems pavyko įveikti diskriminuojančius ribojimus, todėl dalis jaunesniųjų tegalėjo įgyti darbininkiškas profesijas ar dirbo ne-kvalifikuotus darbus.

Iš represuotųjų naudotų strategijų, įveikiant diskriminacijos kuriamas adaptacijos

kliūtis, kiekybiškai vyrauja žmonių savitarpio pagalbos – socialinių ryšių – panaudojimo strategijos. Tarp kitų šiose situacijose reštesnių rezultatyvių strategijų buvo represijų fakto nuslėpimas, kyšių administracijos pareigūnams davimas ir skundai bei prašymai respublikos ar sąjunginio lygmens institucijoms. Tiek artimų, tiek tolimesnių silpnųjų socialinių ryšių tinklai buvo svarbiausias socialinis represuotųjų adaptacijos sovietinėje Lietuvoje išteklius. Artimų socialinių ryšių tinklai (šėimos, giminių, artimų draugų ir patyrusių represijas žmonių tinklai) teikė visokeriopą – materialinę, emocinio palaikymo, vertybių ir atminties perdavimo pagalbą. Silpnesni ryšių tinklai teikė daugiausia materialinę pagalbą, ir jų vaidmuo adaptuojantis rodo, kad režimui nepavyko visiškai suardyti žmonių pasitikėjimo, nes daugelyje visuomenės grupių ir institucijų atsirasdavo žmonių, kurie nebijodavo padėti represuotiesiems.

Prisiminimuose ryškiai matomi ir specifiniai motyvaciniai, ir psichologiniai šios žmonių grupės adaptacijos ištekliai, tokie kaip represijų patirčių suformuota stipresnė negu kitų visuomenės grupių mokymosi ir aukštesnio socialinio statuso siekimo motyvacija, kartu su tokiomis savybėmis kaip atkaklumas, ištvermė, represijų metu įgyti darbo bei profesiniai įgūdžiai ir patriotinės bei moralinės vertybės.

Bet net įveikus adaptacijos kliūtis ir vėlyvuojū sovietmečiu susilpnėjus diskriminacijai, represuotieji nesijautė visiškai

integruvęsi. Nebuvo pripažintas nei šių žmonių nekaltumas, nei juos represavusių asmenų atsakomybė, o institucijose ir dalyje visuomenės tęsėsi represuotųjų ir jų šėimų narių diskriminavimas ir tigmatizavimas, kurį dar labiau įtvirtino jų patirčių nutylėjimas. Todėl neatsitiktinai prisiminimuose kartojasi leitmotyvai apie visą sovietmetį trukusią „antrąją tremtį“, „paženklintųjų“ savijautą. Dauguma nurodo nustoję jaustis „antrarūšiais“ tik po 1989-ųjų reabilitacijos, pripažinus jų nekaltumą, patirtis, jiems tapus svarbiais istorinių pokyčių dalyviais. Bet „paženklintos“ tremtinio tapatybės jausmą dalis jų nurodo išlikus ir po sovietmečio.

Nepaisant prisiminimų, kaip istorijos tyrimo šaltinio, ribotumų, jie būtų svarbūs toliau tiriant aspektus, į kurių gilesnio tyrimo svarbą atkreipia dėmesį sovietmečio tyrėjai. Kaip pastebi Estijos istorikė Aigi Rahi-Tamm, sovietmečio represijų tyrimuose svarbu tirti ne tik aukas ir vykdytojus, bet ir kitų visuomenės grupių, „paprastų piliečių“ veiksmo formas tiek kritinėse, tiek kasdienėse situacijose¹¹⁴. Tirtuose prisiminimuose tokias elgesio formas atspindi daugelis represuotųjų patirčių (socialinių ryšių, tarp jų šėimos ir giminystės, suirimo ir atkūrimo, susitikimų su juos įskundusiais ar dalyvausiais represuojant žmonėmis patirtys ir kt.). Šių temų tyrimas būtų labai svarbus sovietmečio suvokimui, bet, ypač atsižvelgiant į šios grupės patirčių sudėtingumą ir unikalumą, čia reikėtų tarpdalykinių tyrimų remiantis įvairiais metodais ir šaltiniais¹¹⁵.

¹¹⁴ A. Rahi-Tamm, „Stalinist Repression in Estonia: State of the Research and Open Questions“, *Croatian Political Science Review*, Vol. 54, No. 1, 2, 2017, p. 47.

¹¹⁵ A. Rahi-Tamm, „Bordering Between Tears...“, p. 158.

Irena Šutinienė

ADAPTATION OF RETURNED POLITICAL PRISONERS AND EXILES IN SOVIET LITHUANIA:
EXPERIENCES, STRATEGIES, RESOURCES

Summary

Based on analysis of memories of the repressed people presented in various forms (published memoirs, written and narrated life stories, data of autobiographical surveys carried out by the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania), the article discusses the aspects related to (re)integration of returned deportees and political prisoners in Soviet Lithuania. The typical experiences and trajectories of adaptation process, strategies and resources used, and some of the social factors of adaptation are examined.

The most evident socio-demographic factor in the adaptation of the repressed is their age which is related to different socialisation conditions of the age cohorts. A large proportion of the oldest age cohort (born around 1930 and earlier) found themselves in a lower social position than before the arrest or exile, was forced to work in lower-skilled jobs and live in more difficult material conditions. But the cultural capital of this generation was partly passed on in families and, according to the children's testimony, affected the motivation of the children's generation to aspire to higher social positions. Younger people had slightly better adaptation opportunities. Part of the cohort born around 1931–1944 could already acquire an education and a profession in the Soviet period (either in exile or after their return to Lithuania), though under more difficult conditions than other groups of society. Most of those who were born after the war (in 1945 and later) became socialised and entered adult life after Stalinism and suffered even less discrimination in occupational and educational settings. As a result, some younger people managed to achieve quite high social positions. But opportunities of this group were limited by their lower material status of family compared to the rest of the society, by fewer social ties, not all of them managed to overcome discriminatory restrictions, therefore, some of the younger people were only able to take up blue-collar professions or unskilled jobs.

Among the strategies used by the repressed to overcome the barriers to adaptation caused by discrimination, the most prevalent in terms of quantity is the use of social support of social networks. Other strategies that were less likely to be effective in these situations included concealing the fact

of repression, giving bribes to administrative officials, and complaining and petitioning authorities at the national or Soviet Union level. Networks of both close and distant and weak social ties were the most important social resource for the adaptation of the repressed in Soviet Lithuania. Networks of close social ties (family, relatives, close friends and people who had experienced repression) provided all kinds of support – material, emotional, value-based and transmission of memory. Weaker networks provided mainly material assistance (such as helping to get a job or to find housing), and their role in the adaptation process shows that the regime did not succeed in completely breaking people's trust, as there were people in many groups of society and institutions who were not afraid to help the repressed.

Analysed memories also highlight specific motivational and psychological resources for adaptation typical for this group of people, such as the motivation to learn and to achieve a higher social status, which is stronger than that of any other group in the society as a result of the repressive experiences, together with qualities such as perseverance, resilience, occupational and professional skills acquired during the repression, and patriotic as well as moral values. Nevertheless, even overcoming of the barriers to adaptation and reduction of discrimination in the late Soviet period, did not provide the repressed with the feeling of full integration. Neither innocence of these people was recognised, nor the responsibility of those who had repressed them, and discrimination and stigmatisation of the repressed and their families in institutions and also part of the society continued. It was even reinforced by the silence surrounding their experiences. It is no coincidence, therefore, that in the recollections of the returnees, the experiences of life in Soviet Lithuania are often described as “the second exile” and the feeling of “the marked people” recur throughout the Soviet period. Most of them pointed out that they stopped feeling “second-rate” people only after their rehabilitation in 1989, when their innocence and experiences were recognised, and they became important participants of historical changes. However, the sense of a “marked” identity of an exile is still present among some of them even after the Soviet period.